

Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárának eddig különösen gazdag renaissance-kori része hívta fel magára a figyelmet és nyert elsősorban BALOGH JOLÁN munkássága révén szakszerű tudományos feldolgozást. Természetesen még e tárgyban is sok részlet vár felderítésre, de az anyagról megbízható áttekintésünk már most megvan. Sőt, 1541-ig bezárólag az egyes darabok pontos leírása és értékelése is elkészült, s remélhető a későbbiek hasonlóan alapos és minden mai szempontnak megfelelő tudományos közzététele is.¹ Ezzel szemben a kőtár szerényebb mennyiségű, kevésbé tetszetős, de ugyancsak igen becses középkori gyűjteménye szinte teljesen homályban maradt. Pedig az egyes emlékek és általuk a középkori anyag vizsgálata, a körük csoportosuló kérdések felvetése és lehető megoldása mind történeti, mind művészeti szempontból fontos, szép eredményekkel biztató feladat. E munka egyrészt világot vethet az erdélyi művészet kezdeteire és kibontakozására, másrészt mély bepillantást engedhet az itteni műveltségi és művelődési viszonyokba oly korban, midőn az ezekre vonatkozó írott források gyér volta a fennmaradt, egykorú tárgyi emlékek fokozottabb megbecsülését kívánja meg.

1.

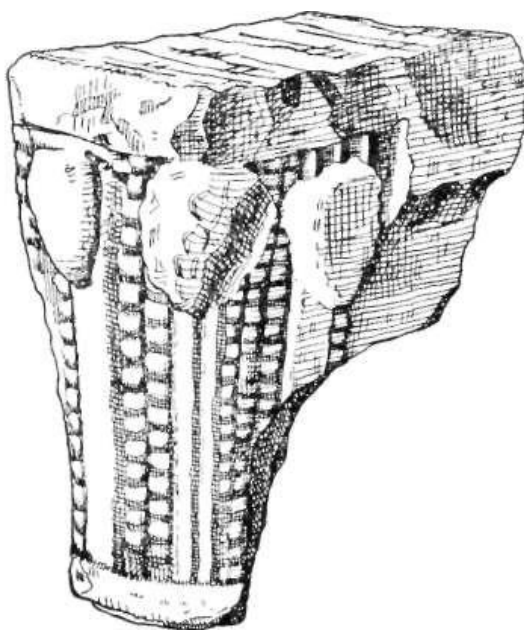
Az alábbiakban a Múzeum kereszténykori kőtárának legrégebbi állagából négy faragványt emelek ki.* Ezek nemcsak önmagukban nevezetesek, hanem – mint látni fogjuk – Erdély románstílusú művészetét is több tekintetben új megvilágításba helyezik. Az említett négy kőemlék a következő: 1. töredékes oszlopfő Kolozsról, 2. sérült oszlopfő Magyarszentpálról, 3. oltár előlapja ugyancsak Magyarszentpálról és 4. a szamosfalvi római katolikus templom keresztelőmedencéje.

1. A kolozsi oszlopfő (leltári száma: IV. 6303) a helybeli unitárius egyházközség letéteként 1941-ben került gyűjtemé-

* Felolvasta az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1946. február 20-i szakülésén.

¹ Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943.

nyünkbe 11 más darabbal együtt mint a hajdani Szent Imre plébániatemplom maradványa. A kapu-, ablak- és bordatöredékek valamennyien kifejezetten gótikus jellegűek és a XV. század termékei. Annál meglepőbb, hogy a szóban forgó oszlopfő a többi 11 egykorban készült faragvány közül az első pillantásra kiüt és formái tanúsága szerint kétségtelenül a félköríves művészet körébe illeszthető. A némileg sárgás mészkőből készült oszlopfő meglehetősen kis méretű (mag.: 25, mélység: 20, szél.: 14.5 cm). Baloldalának körülbelül harmada hiányzik. Felső síma fejlemezével együtt egy darabból van faragva. Testét három csomóban végződő levél ta-

A kolozsi oszlopfő

golja. A középső a fejlemez sarkát támasztja alá és levélszára végén egy csatorna fut végig. A másik két tojásdad csomóban végződő levél a fejlemez jobb- és homlokoldalának közepéig nyúlik fel. Nyilvánvaló, hogy az oszlopfő hiányzó baloldalán hasonló elrendezés lehetett és így a balsarkon ugyancsak csatornás, a baloldalon pedig egyszerű levél húzódott fel a fejlemezig. A teljes oszlopfőn tehát összesen öt csomós levél volt eredetileg látható. A levelek tulajdonképpen igen primitíven faragott, felfelé kissé szélesedő, lapos sávok, melyek hasonlóan elnagyolt, lapított csomókban végződnek. Ezek oldala le van simítva, úgyhogy egészükben nagyjából pogácsa alakjára emlékeztetnek. A levelek közeit kicsi, négyszögletes szemekből álló gyöngysorok töltik ki. Ezek az

oldal felé három egy sorban álló rendben, a homlokoldalon pedig kettős rendben sakktáblaszerűen jelennek meg. A jobboldal levelétől az oszlopfő díszítés nélküli része felé még egy elmosódottan látszó egyes gyöngysor tűnik fel. Ugyane levél csomója felett a három szemből álló gyöngysor fogrovattá változik. Nagyon valószínű, hogy a letört baloldal lényegileg ugyanilyen lehetett. Az oszlop alján vékony hengertag fut körbe, mely a hengeres törzset a fejezettől elválasztotta. A fejezet teste átmenet a fejlemez négyszögletes alakja felé. Az alsó keskeny elválasztó hengertag alatt a kő époly síma, mint a fejlemez tetején. A fejezet jobboldali levelén túl mélységének jó harmadát magában foglaló, díszítetlen rész következik. Ennek háta durvábban bár, de szintén le van simítva. Oldalának alsó részét pedig lefaragták s ezáltal felső harmada mintegy lépcsőzetesen emelkedik ki. Az oszlopfő tehát e nyúlvánnyal illeszkedett be a falba vagy valamilyen pillérköteg testébe.

Összegezve az elmondottakat: az oszlopfő testét a hiányzó részek odagondolásával négyszögletes, egybefaragott fejlemez alatt öt csomós levél tagolta. Ezek közül kettő csatornázott szárral a fejlemez sarkait támasztotta alá, három pedig a jobb-, bal-, valamint a homlokoldal közepét hangsúlyozta ki. A keskeny, nyúlánk levelek közeit oldalt három-, középütt kétsoros, összesen tehát négy rend négyszögletes, kis szemekből álló gyöngysor díszítés töltötte ki. E gyöngysorok is a fejlemezig értek, lenn pedig a keskeny, körbe futó hengertagig, mely a fejezetet az oszloptörzstől elválasztotta. A jobboldali és talán a letörött baloldali levél csomója alatt és fejlemez között a négyszögű szemek helyett apró, három tagból álló fogrovat ékeskedett.

Az oszlopfő formái egyszerűek és elég durván vannak faragva. A csomós leveleken a szerves életnek nyomát sem találjuk. Ezek a korai gótika bimbós megoldásának primitív előképeiként hatnak, s így igen régies benyomást keltenek. Láttukra az oszlopfő korát nyugodtan vissza lehetne vezetni a XII. század végére. A rendkívül jellegzetes gyöngysoros díszítés azonban már megfontolásra késztet s – mint a továbbiakban ki fog tűnni – későbbi időre vall. Az oszlopfő régiességét a vidéki művészet alacsonyabb színvonalára és megőrző hajlama magyarázhatja. Az oszlopfő eredetileg leginkább egy egyszerű pillérköteg tagjának tartható. Erre mutat kis mérete, ami egyedüli alkalmazását valószínűtlenné teszi. Természetesen tekintetbe kell vennünk azt is, hogy milyen lehetett az a templom, melyben hajdan állott. Maga az épület, sajnos, elpusztult. Megvannak azonban alapfalai a föld alatt s így egy szakértői ásatás eredményt ígérne. Ennek bekövetkeztéig csak a né-

hány eddig ismert történeti adatra és a Múzeumunkba jutott faragott töredék tanúságára vagyunk utalva.

Kolozs, mint az erdélyi püspökség egyik főesperességének székhelye, az egész középkorban fontos egyházszerkezeti központ. Másrészt sóbányája teszi nevezetessé s biztosít településre kedvező feltételeket. E körülmények tehát már eleve valószínűsítik, hogy Kolozson az Árpád-korban legalább is kisebb kőtemplom állhatott. A kolozsi főesperességet és Henrik főesperest III. Ince pápa 1199-ben kiadott oklevele említi először.² 1291-ben III. Endre Tordaaknának a Kolozsán lakó hospesek kiváltságait, biztosítja.³ 1332-ben Tamás plébános húsz garast fizet pápai tizedként.⁴ A XIV. századtól kezdve elég gyakran értesülünk a kolozsi főesperesekről és plébánosokról. Mátyás király 1469-ben említi a kolozsi Szent Imre templomot (ecclesia parochialis Beati Emerici ducis in oppido Kolos), melynek Hunyadi János saját lelkiüdvéért a széki sókamarából évenként 24 aranyforintot hagyományozott. Ezt Mátyás megerősíti.⁵ Domokos széki plébános Kolozson Szent Katalin tiszteletére kápolnát alapított, melyet testvére Balázs 1508-ban a szentmihálykövi pálosoknak adományoz.⁶ A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a XV. század közepén Kolozson Szent Imre herceg tiszteletére szentelt templom állott. E korra vellanak a Múzeumba szállított, gótikus kőfaragványok. A szóban forgó oszlopfő viszont tárgyilag is bizonyítja, hogy az egyház eredetileg a román stílus terméke volt, melyet a XV. század folyamán, talán éppen Hunyadi János hozzájárulása révén, egészben vagy részben csúcsívéssé alakították át. A Szent Imre templom romjainak helyét néhai OROSZ ENDRÉnek 1923 nyarán sikerült megállapítani. Az ő tudósításaiból és jegyzeteiből kitűnik, hogy az egyház utolsó alakjában egytornyos, egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel ellátott épület volt. A déli falak süllyedése miatt ezt 1806-ban kezdték meg lebontani. Addig az unitáriusok használták, akik köveiből az 1824-ben befejezett mai új egyházukat és a paplakot építették fel. A hajófal mintegy öt méterenként kőpillérekkel volt megtámasztva s így nyilván boltozat borította.⁷ A fenn-

² Wenzel, Árpádkori Új Okmánytár VI, 203.

³ Fejér, Codex Diplomaticus VI/1. 105–7.

⁴ Mon. Vat. I. Ser. I. Tom. 103.

⁵ Csánki Dezső, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. V, 306.

⁶ I. h. 307.

⁷ Orosz Endre, Kolozs Árpádkori templomáról: A Hírnök. 1926. 11–3. Kolozsi vonatkozású jegyzeteinek, fényképeinek és rajzainak használatáért Orosz özvegyének mondok hálás köszönetet.

maradt bordatöredékek tanúsága szerint e boltozat a XV. században készült. A románstílusú és Múzeumunkba került oszlopfő tehát legnagyobb valószínűség szerint a csúcsíves átalakítás előtti, eredeti Árpád-kori egyház diadalívének vagy esetleg feltehetően boltozott szentélyének lehetett tartozéka.

2. Rendkívül figyelemreméltó és a maguk nemében több tekintetben egyedülálló emlékek a magyarszentpáli oszlopfő és az oltár-előlap. Mindkettő homokkőből készült (Leltári számuk III. 9568 és VI. 1707. Az oszlopfő méretei: mag.: 39, szél.: 50, mélység: 30 cm, az oltár-előlapé: mag.: 72, szél.: 93, vastagság: 16 cm). A ma már teljesen elpusztult régi templom e becses maradványait Magyarszentpálon jártában KELEMEN LAJOS fedezte fel századunk első évtizedében. TURCSA MIKLÓS gazdasági intéző előzékeny gondoskodása folytán kerültek be a Múzeumba.

Az oszlopfő bal felső sarka letörött. Ennek ellenére a rajta kifaragott felette gazdag ábrázolás teljes egészében látható. A jobboldalt és a középet egy ruhátlan női alak foglalja el, aki bal-karját a földre támasztva egészen előrehajlik, mialatt jobbával erősen kihangsúlyozott alfelét húzza szét. A baloldalon síma, közepén kidudorodó, kerek boggal ellátott fatörzs emelkedik. Ennek lombja kitölti az oszlopfő felső részét. A törzs két oldalán farkuszonyukon álló, egymásnak hátat fordító két hal jelenik meg. A baloldali haltól az oszlop széléig terjedő teret épügy, mint jobboldalt, a nő felső teste alatti részt erőteljes három-, illetőleg kétsoros, sakktábla módjára elhelyezett hengerrovat tölti ki. A baloldali hengerrovat harmadik sorából csak két tagozat van meg. Alattuk az oszlopfő alsó pereméig alaktalan csonk húzódik le. Az oszlopfő teteje, alja és háta durván bár, de nagyjából simára van faragva. A félkörben haladó ábrázolást felül szögletes, vastagabb fejlemez, alul gyűrűszerű félhengertag fogja közre. Az oszlop alakján világosan látszik, hogy hátával a falhoz simult s egy falhoz tapadó féloszlop fejezeteként volt hajdan alkalmazva. Mivel pedig Magyarszentpálon kétségtelenül kisméretű, falusi templom állhatott, az oszlopfőt csakis a diadalív támasztó fejezeteként képzelhetjük el.

A teljesen szokatlan ábrázolás értelmének megfejtése nem éppen egyszerű. A meztelen nőnek halakkal kapcsolatos feltűnése a középkori szirénfaragványokat idézi emlékezetünkbe. Az arad-megyei Borosjenőről, nyilván az egykori diénesmonostori templom maradványaként került a budapesti Nemzeti Múzeumba egy ilyen szirénes oszlopfő. Ennek közepét a szemben ábrázolt mesés szörny tölti ki, mely két részarányosan elhelyezett, felfelé hajlított hal-

farkát két kezével átfogja. Oldalt ugyancsak farkuszonyán álló halat látunk, mely előtt fatörzs emelkedik egészen futólagosan jelzett lombindítással.⁸ A két oszlopfő tehát ez utóbbi részletben lényegileg azonos. Feltűnően eltér azonban a Borosjenőn hiányzó hengerrovattól eltekintve abban, hogy Magyarszentpálon a borosjenői szabályosan és a nyugati gyakorlat szerint megmintázott szirén helyett egy rendkívül realiztikusan kifaragott, egyszerű halandó nőt látunk, még hozzá olyan jellegzetes testtartásban, melynek feltétlenül kell, hogy valami különleges jelentése legyen. A megfejtést LÁSZLÓ GYULÁnak az a szerencsés magyarázata adja meg, melyet tanulmányom kiegészítéseként önálló dolgozatban fejt ki. Éppen ezért e helyen csupán eredményeinek lényegére szorítkozom. A női alak a magyar néphitben élő boszorkány, aki a földre hajolva és tomporát a fenyegető veszély felé széthúzva varázsigéket mormol s ezzel akarja távortartani a gonoszt. Csattanós és döntő bizonyíték erre, a mai népszokásokat nem tekintve, JOHANNES KINNAMOS XII. századi bizánci történetíró *Epitome* című munkája. Ebben igen megbízhatóan, részben szemtanúként írja le többek közt Mánuel császár Magyarország ellen viselt hadjáratait. Zimony várának 1165-i ostromakor mondja el, hogy egy magyar asszony kiállt a vár fokára és a magyarszentpáli oszlopfő ruhátlan nőjével teljesen azonos tartásban próbálta a görög sereget varázsigékkel távortartani.⁹ A szentpáli oszlopfő tehát a magyarság ősi keleti hitvilágának a keresztény művészetben megmaradt újabb, igen erőteljes bizonyossága, melyet e tekintetben Erdély területén a székelyföldi Szent László legendát megjelenítő falfestmény sorozatokkal és a földvári oszlopfővel egy sorba állíthatunk.¹⁰ Jelentőségét növeli az említett alkotásoknál korábbi keletkezése. E szerint tehát oszlopfőnk időben az első eddig ismert erdélyi kereszténykori emlék, melyen a pogány magyar vallás kétségtelenül kifejezésre jut. Az oszlopfő pontos helye ezek után nem lehet vitás. A diadalív északi részét támasztotta alá, mivel a ruhátlan nő alfelét csakis a hajó felé fordíthatta. Értelme pedig az, hogy az ősi módon varázsló boszorkány a szentélytől tartja távol a gonoszt. Ezért faragta a művész a szentélyt a hajótól elválasztó diadalív fejezetére. Meg kell jegyez-

⁸ Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. CXVII 2.

⁹ Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Patrologia graeca.* Tomus CXXXIII. Paris, 1864. 607–10.

¹⁰ Vö. László Gyula, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 72–99.

nem, hogy a pogánykori hiedelmek ilyen keresztény átértelmezése az ottani viszonyoknak megfelelően Nyugaton is előfordul.

Az elmondottakból világos, hogy a magyarszentpáli oszlopfő női alakjának a szirénhez, mely a keresztény értelmezés szerint a bűnt jelképezi, tartalmilag nincsen köze. A halak feltűnése azonban valószínűvé teszi, hogy a faragó láthatott ilyen szirénes ábrázolásokat s képzeletében a meztelen nő összekapcsolódott a halakkal. Tehát a szirén-ábrázolás formai hatása Magyarszentpálon feltételezhető. E formai megoldás mögött, a fát közrefogó halak mélyebb keresztény értelmet nyerhetnek azáltal, hogy bennük az életfa, tehát Krisztus köré sereglő Krisztus-hívőket láthatjuk. Ha a művész valóban átértette e jelképet, akkor a gonoszt távoltartó boszorkány és a Krisztust körülfogó hívek ábrázolása két külön gondolat egy kompozícióba való tömörítése, mely az üres formai egybekapcsolódáson túl magasabbrendű eszmei és művészi egységbe forr. Az első gondolat pogány keleti, a második tiszta keresztény nyugati alakban öltött testet. Az ellentétes elemeket a művész, bár vidékies színvonalon, mégis hatásosan és helyes érzékkel vonja össze. Mondanivalójának tartalma és formája a román stílus sommás előadásában még erőteljesebben, még több meggyőző hatással nyilatkozik meg. Az oszlopfőben a keleti gyökérzetű, nyugati lelkeségű középkori magyar művészet egyik legszebb, legjellegzetesebb emléke maradt fenn számunkra.

Ugyancsak Magyarszentpálról került be Múzeumunkba egy másik, nem kevésbé érdekes faragvány. Formája és ábrázolása világosan elárulja, hogy egy oltár előlapjával van dolgunk. Eddigi tudomásunk szerint a XI. századi zalavári töredéken¹¹ kívül ez az egyetlen román stílusú darab nemcsak Erdélyben, hanem az egész Kárpátmedencében, mely kétségtelenül oltár része. A magyarszentpáli kőlap hovatartozását díszítése és alakja világosan meghatározza. A kőlap háta, baloldala, valamint felső és alsó széle elnagyoltan van elsimítva. Jobboldalán a törésfelület arra vall, hogy ott egy darab hiányzik. Az elkallódott rész azonban valószínűleg keskeny lehetett, mert a kő előlapjának díszítése mostani állapotában szinte alig tolódik el a középről jobbfelé. A kő szélesebb, síma, bemélyített felső sávja alatt téglalap alakú mező emelkedik ki. Középen a mezővel egyazon szintben egészen egyszerű, egyenes szárú kereszt jelenik meg. Alatta két oldalt hasonlóképpen kidomborodva egy-egy keskeny, álló, téglalapalakú sáv látszik. A kereszt és a két sáv lapos szögfej díszítésű

¹¹ Bogyay Tamás, Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasmezei Múzeumban: Dunántúli Szemle. 1941. 88–93.

szalagon nyugszik, mely egyszersmind a kő alsó szegélyét alkotja. Az egyes szögfejek között a szögfejekkel azonos módon faragott elválasztó pálcikák húzódnak. E kifejezetten normann díszítő elem a lap kidomborodó mezejének baloldalán kezdődik és látszólag a törésfelületen érhet véget. Valószínű, hogy az oltárkép eredetileg annyival volt szélesebb, amekkora a bal szél és a díszítés kerete közötti szegélyrész terjedelme. Így tehát hajdani szélessége 93 cm helyett mintegy 110 cm körül lehetett; ez a nagyság egy falusi templom oltára számára meg is felelhetett.

A megmunkálás vidékies volta ellenére az oltárlap ábrázolása korántsem érdektelen. A középen emelkedő kereszt Krisztust jelenti, akit a korai román művészet különösen Lombardiában előszeretettel jelképezett a megváltás fájával.¹² Hasonló értelme van egy székesfehérvári ívsoros párkánydísz és az újudvari oromzat keresztjének is.¹³ A székesfehérvári faragványon a keresztől jobbra és balra egy-egy naturalisztikusan megmintázott fa áll. Ez a két életfa a VIII–XI. századi lombard-velencei korlátokon, keresztelőkutakon még egészen dekoratív formában jelenik meg a talpas, szalagfonattal ékesített kereszt két szára alatt. Talán nem tévedek, ha ugyanezt az Észak-Itáliában meghonosodott és Székesfehérvárt már természetesebben felcsendülő kompozíciót vidékiesen leegyszerűsített változatban vélem felismerhetni a magyarszentpáli oltárlap ábrázolásában. Ezek szerint a fentebb említett és a kereszt szárai alatt helyet foglaló téglasávok az életfa csökevényes jelzései. Az ábrázolás tehát Krisztus áldozatára utal s így méltán kerülhetett az oltárra, ahol a szent misében az Istenember áldozata újul meg. A kereszt alatti normann díszítmény 12 szögfeje pedig esetleg a 12 apostolt jelenti, akiket az ó-keresztény és koraközépkori művészet szívesen kapcsolt össze az isteni Mester alakjával. Gondoljunk csak az itáliai apsziszmozaikokra, vagy hogy közelebbi példákat említsek, a XII. századi francia kapuzatok ívmező-domborműveire és német szentélyfalfestményekre, ahol a diadalmas Krisztus lába alatt fülkébe állítva egy sávban sorakozik a 12 tanítvány.¹⁴ A szentpáli oltárlap ábrázolásának elrendezése ez utóbbiakkal egészen azonos, csak

¹² Pl. az úgynevezett „Sigwaldplatte”. *Atlante di storia dell’arte italiana*. Milano–Roma, é. n. I, 136 kép.

¹³ Gerevich, i. m. CLVII. és CCXIV.

¹⁴ Arles, Saint Trophime, Chartres székesegyház főkapu, stb. Le-françois-Pillion L., *Les sculpteurs français du XII-e siècle*. Paris 1931. 165. és 179. l., XXVI. és XXVIII. tábla. – Niedertzell auf Reichenau, Knechtsteden: Dehio, G. *Geschichte der deutschen Kunst*. Berlin und Leipzig, 1919. I. Bd. Abbildungen. 362, és 367. kép.

A magyarszentpáli oszlópfő

A magyarszentpáli oszlópfő

természetes alakok helyett pusztán sematikus jelzéseket használ. A szögfejeknek apostolokként való értelmezését csak lehetőségnek fogom fel, és semmiképpen nem állítom, hogy a faragó valóban erre gondolt. Láthattuk azonban e sematikus megjelenítésre való hajlamát a kereszt és az alatta álló életfák kompozíciójában s ez a körülmény feltevésemnek némi valószínűséget kölcsönöz. A középkor különben is igen kedvelte a jelképeket. A román stílus idején éppen ezek vitték az ábrázolás vezető szólamát. Az elmondottak után kétségtelen, hogy a magyarszentpáli faragvány az oltár előlapja volt, hiszen díszítése különben nem érvényesülhetett volna. E falusi egyház oltára tehát nem az asztal-, hanem a szarkofág-formát mutatta. Az oltár előlapját különben rendesen nem kőfaragvánnyal ékesítették, hanem fémből vagy hímzett szövetből készült úgynevezett antependiummal. Az ősi mód azonban a kőtalapzat előlapjának kifaragása volt; e szokás még arra az időre nyúlik vissza, midőn a pap az oltár apszisz felőli oldalán, a hívekkel szemben végezte a miseáldozatot, amikor tehát az oltár hívők felé eső része teljesen szabadon állt, s így a rajta lévő dísz állandóan zavartalanul érvényesülhetett. A magyarszentpáli oltár-előlap tehát mind egészében, mind részleteiben koránál jóval korábbi keresztény megoldást őrizett meg. Ugyanabban a kis falusi egyházban ősi keleti és ősi nyugati elemek testvéri egyetértésben ötvöződnek össze.

Sajnos, magáról a templomról, régi alakjáról vajmi keveset tudunk. Az elszórt történelmi adatok bizonyos útmutatással szolgálhatnak. Szentpál községről először 1295-ben hallunk, midőn Borsa-nembeli Szentpáli Gyula rokonaival egyetértésben Saság földjének felét az erdélyi püspöknek eladja.¹⁵ A Szentpáli-család birtokai szabályos ívben ölelték körül Kolozsvárt és Kolozsáknát (Borsa, Szentpál, Saság, Ajton, Bós, Ör, Szopor), a Szentpáliak pedig az egész középkoron át nagybirtokosok Kolozs és Doboka megyében. Maga Szentpál falu és az első gyeplövonalon belül esett.¹⁶ Neve *villa* vagy *possessio Zenthpal* alakban a XIV. századtól kezdve elég sűrűn szerepel.¹⁷ Plébánosáról 1449-ben olvashatunk.¹⁸ Mindezek az adatok világosan arra vallanak, hogy ez a település az Árpád-kor elejére nyúlik vissza s így feltehető, hogy egyháza a Szentpáli-család támogatását már korán élvezte. Abból a tényből, hogy a diadalívet faragott fejezetű féloszlopok tagol-

¹⁵ Fejér, i. m. VI/1. 366–7.

¹⁶ Balázs Éva, Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939. 10–1. és 17.

¹⁷ 1341: Dl. 30640, 1366: Dl. 26754, 1399: Dl. 26763. stb.

¹⁸ Csánki, i. m. 441.

ták, továbbá, hogy kőoltár állott benne, jelentősebb és díszesebb falusi templomra következtethetünk. Magáról az épületről csak késői feljegyzések emlékeznek meg. Így MICSKEI CSEH BENJÁMIN gazdasízt Teleki Ádám gr. tábornokhoz 1758. december 24-én Magyar-szentpálon kelt levelében így ír: „A harangot el hozta Sándor, az Innepe után vagy még az Innepekben a Toronyban a többihez fel tetetem, nem haranglábat (mert az illetlen) hanem egy sugár Tor nyot ha csináltathatnék abban díszes lenne, a tüztől sem félhetné az ember.”¹⁹ Teleki Ádám örököseinek 1803 húsvétján ugyancsak Szentpálon kelt osztálylevelében ez áll: „Palánk kert vagy a régi Templom felől.”²⁰ Az egyház tehát torony nélküli, egyhajós, szentélyes épület lehetett, amilyen a szomszédos Magyarsárd templomromja, vagyis követte az általános erdélyi falusi típust. A tornyot CSEH BENJÁMIN, úgy látszik, már nem építhette fel, mert nem egészen ötven év múlva az említett osztálylevelél „rég i Templom”-ról beszél, mely e kifejezésből ítélve akkor valószínű leg már rossz állapotban lehetett. Ma csak a helye látszik közel a Teleki-udvarházhoz. Hajójának alapfalai fölé malacúsztatót építettek. A két ismertetett faragott részlet falusi udvarokon hanyó dott. Mikor KELEMEN LAJOS az 1900-as évek elején ott járt, az oszlopfőt zsámolynak használták. Az érdekes faragás rögtön fel hívta figyelmét s TURCSA MIKLÓS szíves előzékenysége folytán az oszlopfőt s az ennek nyomán előkerült oltár-előlapot beszállította Kolozsvárra a Múzeumba. Az elpusztult templom e két igen becses maradványa így menekült meg a végleges elkallódástól.

3. Jelenlegi vizsgálódásunk utolsó darabja a szamosfalvi keresztelőmedence (Leltári száma IV. 747. – mag.: 100, átmérője 48 cm). Világosan elválasztott három részre tagolódik: négyszögletes talpazat, elég karcsú, hasábalakú szár és egyenes szélű, kör keresztmetszetű medence. A kellemes arányú, fehér mészkőből faragott alkotás Múzeumunk románkori emlékei közt művészileg a legmagasabb színvonalat képviseli. A szamosfalvi templomból HIRSCHLER JÓZSEF kolozsvári plébános örökletéteként 1915-ben került a Múzeumba. A medence belső peremén szabályos bemélyedés jelzi a valószínűleg fém-fedél helyét. Ugyancsak a fedél megerősítését szolgálta a két felső oldalnyílás. A medence síma falát alul nyolc perecszerű, egymástól független félkörív díszíti. Közülük három felső közepén kis keresztet, a többi egyszerű pántot visel. Alsó két végükön pedig gyűrűforma, sokszögű megvasta-

¹⁹ Teleki László (gyömrői) levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Missilisek.

²⁰ Teleki-család kővárhosszúfalusi levéltára uo. Fasc. 60. nr. 6.

godás látható. Kétségtelen, hogy ez az ékítés a keresztelőmedencén Nyugaton sűrűn alkalmazott félköríves vakárkásorban kapta mintáját s annak szabad átalakításából keletkezett. A félkörívek végén lévő megvastagodás az árkádok oszlopfejezetét jelzi. A medencét alul szabályosan faragott kötődísz zárja le. A hasábalakú szár egyetlen ékítése a felső harmadban alkalmazott, mind a négy oldalon gondosan kifaragott mértani sávdíszítmény, mely a lapos, kettős tört pálcadísznek gyémántmetszésszerű változata s közeli rokonságot mutat a szentpáli oltár szögfejdíszítésével. Kivitele azonban sokkal jobb. A keresztelőmedence körülbelül négyzetalakú talpa laposan menedékes, nagyjából függőlegesen zárul. Egyik oldala és sarka megcsönkült. Ezt nem tekintve a Kolozsvár környéki Árpád-kori kőfaragás e kitűnő emléke sértetlennek mondható.

A középkori Magyarország területén a kőkeresztelőmedencék használata eléggé el volt terjedve s főleg a Felvidéken, Erdélyben meglehetősen nagy számban maradtak fenn. A nyugateurópai zömök edényalak helyett nálunk a kehelyre emlékeztető, karcsú formát kedvelték. Így a XV. század bronzkeresztelőmedencéi a korábbi és egykorú kőmedencékkel formailag is kapcsolatba hozhatók. Érdekes, hogy Erdélyben az e nemű emlékek túlnyomó része a Székelyföldön található, főként Csíkban, ahol, úgy látszik, e kőmedencék faragására műhely alakult. A szentkirályi példány a szamosfalvihoz felépítésben közel áll, de sokkal egyszerűbb és dísztelen.²¹ Azt, hogy az egyszer kialakult forma milyen szívósan tartotta magát, szemléltetően mutatja a hodosi római katolikus templom 1486-os évszámot viselő medencéje, mely nemcsak arányaiban, hanem már gótikusan alakított nyolcívés árkádsorában is erősen emlékeztet a mintegy két évszázaddal idősebb szamosfalvi példányra.²² A legközelebb álló felvidéki párhuzam a gömörmegyei Gecelfalván található.²³ Sajnos, ez ideig a középkori faragás e változatos emlékeit meglehetősen elhanyagolták, és sem formailag, sem történetileg nem igen foglalkoztak velük. Pedig igen érdekes volna összeállítani földrajzi elterjedtségüket, megrajzolni formai fejlődésüket, kimutatni nyugati kapcsolataikat, egymás közötti összefüggésüket s viszonyukat a bronzkeresztelőmedencékhez. E legutóbbi kérdésben annyi már most is megállapítható,

²¹ K. Sebestyén József, A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai: Erd. Tud. Füzet. 19. sz. Kolozsvár, 1929. 10,

²² Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. IV, 86.

²³ Myskovszky Viktor. Adalék a régi magyar keresztelő medencék ismeretéhez: Arch. Közlemények. 1873. 94.

hogy mind a Felvidéken, mind Erdélyben az e fajta bronz alkotások csak a XIV. századra nyúlnak vissza s a következő évszázadban sokasodnak meg. Felépítésükben a karcsú kehelyformát követik akárcsak a korábban, a XIII. század folyamán már teljesen kifejlődött kőmedencék. E kőfaragványok tehát időben feltétlenül megelőzik a bronzöntvényeket és formában is kétségkívül hatással lehettek emezek megjelenésére. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy, míg a kőmedencék a Felvidéken is, Erdélyben is magyarul a vidéken bukkannak fel először s később szintén ugyanott válnak igazán otthonossá, addig a bronzpéldányokat szász templomokban lelhetjük fel. Kétségtelen, hogy a harang- és keresztelőmedence-öntések szász gyakorlata kapcsolatban áll Németországgal, de az utóbbiak alakulásának vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg a közvetlen környék magyar kőmedencéinek ösztönzéséről sem. – A felsorolt kérdéseket csak felületesen érintettem. De talán ezáltal is sikerült valószínűsítenem olyan összefüggéseket, melyek megérdemlik a további alaposabb kutatást.

Visszatérve Szamosfalvára röviden meg kell emlékezni az ottani templomról is. ESTERHÁZY JÁNOS GR. állítása szerint egy 1280-ban kelt oklevél már említi az egyház épületét mint amely a Mikola- és Gyerőfi-család birtokának választó-vonalán fekszik.²⁴ A szóban forgó oklevelet azonban ez ideig nem sikerült megtalálnom. Hollétét, sajnos, ESTERHÁZY sem árulja el. A pápai tizedjegyzék 1332 és 1335 közt szól János szamosfalvi papról.²⁵ Az egyház Árpád-kori eredetét Kolozsvárhoz való közelsége, az egész középkoron át tekintélyes Mikola- és Gyerőfi-családok földesurasága, valamint az a körülmény is támogatja, hogy a község még az első magyar honfoglaló gyepűvonalba esett.²⁶ De a keresztelőmedencén kívül a templom mai déli bejárója is világosan bizonyítja, hogy az egyház eredetileg román stílusban épült fel. A déli ajtó íve csonka. Erőteljes hengertagjának az oszlopfőkhöz való kétoldali csatlakozó része hiányzik. Az is lehet, hogy hajdan a nyugati bejáróhoz tartozott s csak később illesztették másodlagosan a déli kapu három-három oszloppárja fölé. A talapzat nélküli hengeres oszlopok és fejezeteik leveles díszé közt gyűrű közvetít. Bármint is áll a bélétek és a lezáró ív viszonya, a kettő nagyjából egykorú és a XIII. század második felébe jól beilleszthető. A formák vizsgálata tehát ESTERHÁZY általam nem ellenőrizhető adatát nyilvánvalóan megerősíti. Az egyhajós, szen-

²⁴ Esterházy János, A szamosfalvi egyház: Arch. Közl. 1868. 146.

²⁵ Mon. Vat. I. Ser. I. Tom. 103, 114, 122, 127 és 139.

²⁶ Balázs, i. m. 17.

télyes román stílusú kőtemplom 1486-ban Szent Erzsébet tiszteletére volt szentelve.²⁷ Róla hallunk Telegdi István erdélyi alvajda egy két évvel később kiadott oklevelében, mely a Mikola- és a Gyerőfi-család, valamint Kolozsvár város közt keletkezett ellenségeskedésről számol be. Elmondja, hogy a kolozsváriak 1488. május 1-én 2000 (!) fegyverrel törtek be a Mikola és a Gyerőfi kúriába, s ott mindent feldúltak és szétromboltak, majd „Potentianam Francisci Mykola, Annam Thomae Gyerewfy et Martham Pauli Gyerewfy consortes et earundem filios, si eadem se ipsos unacum filys in ecclesiam possessionis Zamosfalwa transferentes defensari nequissent, nece miserabili interimi, quosdam vero duos familiares eorundem exponentium ex cimiterio dictae ecclesiae possessionis Zamosfalwa extrahi et captivari.”²⁸ E becses adat világosan bizonyosságot tesz nemcsak a templomról, hanem nagyon valószínűsíti azt is, hogy az épület cinterme valami erősebb, nyilván kőkerítéssel volt ellátva. A Mikola-család utolsó férfinak László, aki a XVIII. század legelején megírta családjának történetét, így beszél a templomról: „Ladislaus Mikola Francisci filius... Templum lapideum in pago Szamosfalviensi erexit, caemeterio lapideo cinxit, Criptamque sibi Familiaequae suae ibidem constituit. Aedificavit hoc Templum 1530.”²⁹ Kétségtelen, hogy csak a szentély későgótikus átalakítása és renaissance címeres zárókövel ellátott boltozása származik Mikola László építkezéséből s nem az egész templom. A szentély déli falán beillesztett építési emléktábla is erre vonatkozik.³⁰ Mikola Lászlót, mint fentebb láttuk, gyermekkorában éppen a szamosfalvi templom ősi falai mentették meg a kolozsvári polgárok támadásától. Talán e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy 1530-ban az egyházat új szentéllyel bővítette ki.

2.

Eddigelé Múzeumunk ismertetett négy kőfaragványának pontosabb időbeli meghatározásáról nem esett szó. Mindaz, amit azokról a templomokról tudunk, melyekben hajdan elhelyezték őket, nagy általánosságban a XII–XIII. század mellett vall. A fentebb említett adatok alapján mindhárom község korai település. Így kőegyházuk XII. századi eredete e szemszögből lehet-

²⁷ Csánki, i. m. 404.

²⁸ Dl. 27072.

²⁹ Ladislaus Mikola, Illustrissimae familiae Mikola genealogica historia. S. I. 1712. B. verso.

³⁰ A címeres zárókö képét l. Balogh, i. m. 144. kép. Az emléktábla szövegét i. h. 282.

séges, sőt Kolozs esetében valószínű is. Magyarszentpálon és Szamosfalván a kőtemplom építése mégis inkább a XIII. században történhetett. Ezt kétségtelenné teszi megmaradt emlékeik formai vizsgálata és a rajtuk alkalmazott, kifejezetten normann motívumok feltűnése. Ugyancsak mértánias díszítése alapján kapcsolódik az előbbiekhez a kolozsi oszlopfő annak ellenére, hogy a gyöngyosoros ékítés nem jellegzetesen normann sajátosság.

A Múzeum szóban forgó faragványain a következő normann díszítések fordulnak elő: a magyarszentpáli oszlopfő hengerrovata, az oltár-előlap lapos szögfej-sora, a keresztelőmedence gyémántmetszésre emlékeztető, síkba fordított, kettős tört pácadísze. Ezekhez járul a kolozsi oszlopfő részben sakktábla módjára elhelyezett gyöngyosora. A felsorolt motívumok a hengerrovat kivételével tudomásom szerint az egész Kárpát-medencében egyedülállnak s teljesen azonosan sehol nem találhatók. A lapos szögfejnek és a tört pácadísznek a szamosfalvi példával megegyező formában való, gyémántmetszésszerű alkalmazását együtt találjuk meg a normandiai Beaumais XII. századi főkapujának orommezijén. A félköríves lezáródás külső szélét a magyarszentpáli oltár-előlap díszje szegélyezi. Belül, mellette párhuzamosan kötélfonás fut. Ezután ugyancsak lapos háromsoros szögfejsor következik. Az orommezőben ötsoros, lapos szögfejdísz négyzetbe illesztett rozettákkal tarkítva jelenik meg. A szemöldökkövet sakktábladísz és a szamosfalvi keresztelőmedence ékítménye borítja.³¹ Látjuk tehát, hogy Múzeumunk faragványain a normann motívumok, durvább kivitelüket nem tekintve, a maguk teljes tisztaságában maradtak fenn. A szentpáli díszítmény legközelebbi magyarországi rokonát az esztergomi királyi kápolna kapuívének és a kápolna egyik vállkövének szögfej dísz-sorában találjuk meg.³² Gyémántmetszést egy egri párkánytöredék, a borsodmegyei Noszvaj lebontott templomának párkányrészlete és a karcsai templom nyugati kapujának orma mutat.³³ De az esztergomi szögfejek a térbe dagadnak, az egri, noszvaji és karcsai gyémántmetszésen pedig hiányzik a szamosfalvi díszítés pácászerű faragása és a középtengely. A szamosfalvi ékítményhez legközelebb állnak az Eger közelében lévő Szomolya elpusztult

³¹ R. de Lasteyrie. *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*. Paris, 1929. 576.

³² Gerevich, i. m. XVIII.

³³ Bogyay Tamás, *A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna*. Szombathely, 1943. 22. és *A karcsai református templom*. Kny. a Technika 1938. 10. és 1939. 1. számából. 5. – Szabó Ferenc, *Borsod megye Árpád-kori templomai*. Miskolc, 1936. 23.

temploma kapujának faragott töredékei. Az ezeket borító tört pácadisz csak csatornázásával és rajzosabb megjelenésével tér el az erdélyi példától, melynek kétségtelenül korábbi fejlődési fokát mutatja.³⁴ A kolozsi oszlopfő párhuzamos és sakktabla elrendezésű gyöngysorainak pontos megfelelőjét hiába keressük. A gyöngysoros dísz ugyan mind hazai, mind külföldi emlékeken gyakori, de mindig egy és nem több sorban egymás mellett jelenik meg mégpedig rendszeren növényi szár vagy inda ékítéseként. Az oszlopfőjezet levelei közének a kolozsi példához hasonló kitöltése tudomásom szerint eddig egyedüláll. Az egysoros gyöngysor különben előfordul a gyulafehérvári székesegyház északi mellékszentélyének külsejét tagoló oszlopok fejezetén, valamint benn a főhajó pillérein is, továbbá a nagydisznódi kapu oszlopfőjezetén, távolabb pedig Jákon és Vértesszentkereszten.³⁵ A kolozsi oszlopfő gyöngyszemfaragási technikája a sopronhorpácsi, valaha premontrei templom kapuja legkülső pillére díszítésének levél-szárain, a jobboldali csomós levél és a fedőlemez közt húzódó rövid fogrovat pedig a jáki déli apszisz külső falának kitárt szárnyú sassal ékített oszlopfőjezetén tér vissza, ahol azonban a fogrovat a fedőlemez alját végigkíséri.³⁶ A sakktabladisz Erdélyben egyedül a gyulafehérvári déli apszisz ívsoros párkánya alatt tűnik fel, Magyarországon többek közt ismét a jáki templom mellékszentélyein.³⁷ A magyarszentpáli oszlopfő fejlett hengerrovatának legközelebbi megfelelői az egri és jáki párkányok.³⁸

Feltűnhetik, hogy Múzeumunk szóban forgó faragványainak lelőhelyei mind közel fekszenek egymáshoz és Kolozsvár közvetlen környezetéhez tartoznak. A sorozatot még kiegészíti az a mértani díszítésű, tehát valószínűleg szintén valamilyen normann motívummal ellátott nagyobb kőtöredék, mely KELEMEN LAJOSTól kapott értesülesem szerint a Szentpállal szomszédos Magyarsárd község egyik udvarházának kertjében áll és nyilván az ottani Árpád-kori romtemplomból származik. A normann ékítményeknek ez a sűrű és határozott felbukkanása annál feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy Erdélyben közülük eddig csupán a gyulafehérvári székesegyház déli mellékapsziszának sakktabladíszje volt ismeretes a kutatók előtt. Fentebb láttuk, hogy faragványaink normann díszítéséhez analógiákat a Dunántúlon és az ottani későromán

³⁴ Szabó F., i. m. 19.

³⁵ Gerevich, i. m. CXCIX, CXXIX 1, CXIV 2; CCX 1. – Die deutsche Kunst in Siebenbürgen, Hermannstadt-Sibiu, 1934. 30. kép.

³⁶ Gerevich, i. m. CLXII és CXL.

³⁷ I. h. LXXIII.

³⁸ Bogyay, i. m. 22.

építészettel kapcsolatos Egerben és környékén találunk. Az is kitűnt, hogy e dunántúli emlékek és Erdély között a gyulafehérvári székesegyház közvetít. Az a tény pedig, hogy az említett dunántúli műalkotások a bencéseknek köszönhetik létüket, illetőleg az ő tevékenységükkel szoros kapcsolatban állnak, Erdélyből kiinduló vizsgálódásunk körét európai távlatban terjeszti ki. A felvetett gondolatsor kulcsa a gyulafehérvári székesegyház. Ha vele most bővebben nem is foglalkozhatunk, szükségesnek látszik, hogy a reá vonatkozó eddigi meglehetősen szétszórt eredményeken túl bizonyos újonnan felmerülő szempontokra hívjuk fel a figyelmet.

Erdély e legnagyobb, ősi templomával már régóta és gyakran foglalkoztak. Korszerű összefoglaló feldolgozása azonban, sajnos, egyre késik. Pedig BEKE ANTAL kanonoknak századunk elején a székesegyházról írt terjedelmes és alapos kézírata³⁹ annál inkább válhatott volna megbízható kiindulássá, mert nemcsak a történeti adatok gondosan összegyűjtött sorozatát nyújtja, hanem a székesegyház helyszíni szemléletén nyugvó, pontos leírását is. E munka nem került kiadásra s így nem is igen lehetett hatással a további kutatásokra. A magyar szakirodalom eddig a székesegyház francia, a német pedig német igazodását hangsúlyozta anélkül, hogy e két álláspont összeegyeztetését kielégítően megkísérelték volna. GEREVICH TIBOR mutatott rá nyomatékosan a székesegyház egyes díszítőelemeinek és szobrászatának Esztergommal és Jákkal fennálló kapcsolatára, de részletmunkák híján kézikönyvében további következtetéseket nem vont le.⁴⁰ ROTH VIKTOR viszont a magyar és francia összefüggések problémáival nem is igen törődik és a gyulafehérvári székesegyházat egyszerűen a magdeburgi építőiskola alkotásának fogja fel.⁴¹ Az ősi templom kialakulásának, erdélyi hatásának kérdését sem vették eddig komoly vizsgálat alá. Világos, hogy a székesegyház mivoltának, fejlődésének, jelentőségének és kisugárzásának problémáit a lehetőséghez képest legjobb mértékben csakis alapos és korszerű részletkutatás és tárgyilagos, átfogó szemlélet oldhatja meg. Ezekkel összefüggésben néhány futólagos, de véleményem szerint meggondolandó észrevétel már most is megkockáztatható.

Állítsuk röviden magunk elé a gyulafehérvári egyház Nyugat felé mutató, leglényegesebb formai kapcsolatait. Alaprajzában a

³⁹ Jelenleg az E. N. M. Levéltárában lévő Török Bertalan-féle hagyatéknak tartozéka.

⁴⁰ Gerevich, i. m. 99-101 és 187-8.

⁴¹ Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. 74-81.

délfrancia rokonság (Mauriac, Uchizy) világosan felismerhető, de épígy tagadhatatlan a Bamberg–Naumburg–Magdeburg csoporthoz való igazodás is. Hajójának kötött rendszere a pannonhalmi bencés főapátság azonos megoldását juttatja eszünkbe. A tér belső tagolása és felépítése szempontjából a bambergi és naumburgi templomok hajóját tanulságosan vethetjük össze Gyulafehérvárral. Ezek kétségkívül közelebb állnak hozzá, mint a francia templombelső. A gyulafehérvári székesegyház mellékapsziszainak külső megjelenése, az erőteljesen kihangsúlyozott tagoló oszlopok fejezetére állított figurák az északi apsziszon, az ablak két oldalán elhelyezkedő oroslánok a délin, az északi szentély belsején körülfutó, bimbós oszlopfejezetű, karcsú testű, meredek lábazati profillal kiképzett, hármas lóhereívvel lezáródó vak-arkádsor, a déli apszisz fogrovatos, ívsoros, sakktábladíszítményű párkánya, a Szent Pétert és Pált ábrázoló domborművek – hogy csak a feltűnőbb egyezéseket emeljem ki – a jáki templom felé mutatnak. Külön fel kell hívnom a figyelmet a jáki északi toronyalj szárnyas, kéttestű, egyfejú sárkányára, mely a gyerőmonostori egykori bencés templom északi tornya ikerablakának osztóoszlopfejezetén pontosan és némi változással ismét a gyulafehérvári főszentély külső zárópárkányának közepén tér vissza.⁴² E kedvelt délnyugat-francia díszítmény változata a magdeburgi kórus egyik pillérén is előfordul. Nagyon tanulságos az összefonott nyakú, páros sárkányok vértesszentkeresztű, zsám-béki és gyulafehérvári pillérdíszítésként szereplő megoldásainak összevetése is.⁴³ A Gyulafehérvárt leggyakoribb, erősen bordázott, egyszerű, vagy gyöngysorral ellátott bimbós fejezetek a magdeburgi dóm körüljárás szentélyének és püspöki karzatának fejezetein kívül a pannonhalmi altemplom hasonló, zömök oszlopfejezeteire emlékeztetnek. Ez utóbbiak felett ugyanazok a jellegzetes félkörös tagokból kiinduló bordaindításokat találjuk, mint Gyulafehérvárt.⁴⁴ E félkörös tagok különben ívindításként több későromán Kolozsvár környéki falusi templom kapuzatán is feltűnnek (Vista, Magyarapus és két ismeretlen eredetű töredék Múzeumunk kőtárában). A magdeburgi szentély és püspöki körüljárónak boltozati rendszere és oszlopai tudvalevőleg a maulbronni cisztercita kolostor előcsarnokával és keresztfolyosójával állnak szoros kapcsolatban. Az egyszerű, bordázott levelű bimbós oszlop-

⁴² Gerevich, i. m. CCXIII 2. CC 3 és Bunyitay Vince, A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. II, 358.

⁴³ Gerevich, i. m. CXXXVIII.

⁴⁴ i. h. LVI.

fők a cisztercita építkezések közös jellemzői nemcsak külföldön, hanem Magyarországon (Zirc, Bélapátfalva) és Erdélyben is (Kerc és köre: Brassó, Szent Bertalan templom, Beszterce, volt minorita és Szék református templom szentélyei). A gyulafehérvári főhajók a déli mellékhajó felé eső pillérfejezetén megjelenő, már gótikába hajló, pompás, dús levéldíszét a magdeburgi dóm hosszházának ugyanazon részén látjuk viszont. Székesegyházunk gazdag megmintázású, madaras pillérfejezeteinek elrendezése is emlékeztet Magdeburgra. A fejezetek gyöngysoros díszje pedig Bambergben és Naumburgban épügy sűrűn fellelhető, mint a Dunántúlon (Pannonhalma, Vértesszentkereszt, Ják, stb.). Az épen maradt déli kapu felépítésének és díszítményei egy részének az esztergomi királyi vár gyakorlatával való összefüggésére pedig GEREVICH mutatott rá.⁴⁵

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a gyulafehérvári székesegyház szerkezetben, felépítésben és díszítésben egy Nyugat felől folyamatosan Kelet felé áramló művészi stílusból táplálkozik. Ez a stílus a XII. század végén és a XIII. század elején normandiai, délnyugat-francia és burgundiai elemekből keverten a felsőrajnai-bambergi műhelyekben forrott új egységgé s felfrissülve a cisztercita koragótikával rövidesen Bajorországon át jutott el a Dunántúlra. Ott összeolvadt a helyi hagyományokkal s a bencés, valamint a vele szoros kapcsolatot tartó premontrei építkezésekben (Pannonhalma, Ják és köre) virágzott ki legdúsabban. Jellemző, hogy Jákhoz hasonlóan Gyulafehérvár is éppen azokkal a németországi emlékekkel mutat rokonságot, melyek a XII. századi francia művészi gyakorlat letéteményesei és környezetüknek megfelelő átfogalmazói. Hangsúlyoznunk kell, hogy az erdélyi székesegyház nem egy Ják felé mutató részlete (az apostol-pár domborműve, a déli és északi apszisz) megelőzi időben a Dunántúli műremekét. Tehát Gyulafehérvár Nyugat felé visszaható hatásáról époly joggal beszélhetünk, mint Jákéről, melyről tudjuk, hogy műhelye az 1250-es években Bécsben és környékén milyen ösztönző szerepet játszott (Bécs, Szent István templom Óriáskapu, Mödling, Tulln, Bécsújhely, stb.).⁴⁶ Gyulafehérvárnak ez a részbeni elsőbbsége azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy benne az említett úton Nyugatról Keletre terjedő annak a későromán stílusnak szerves láncszemét lássuk, mely a XIII. században Magyarországon a cisztercita koragótikával megtermé-

⁴⁵ I. h. 99-101.

⁴⁶ Csemegi József, A jáki apátság temploma: Kny. a Vasi Szemle 1939. 1-2. sz.-ból. 27.

kenyített bencés-premontrei, tehát szerzetesi építkezésekben nyert időtálló, magasrendű megfogalmazást. Természetes, hogy a gyulafehérvári székesegyháznak ez az összefüggése nem zárja ki más, ezzel párhuzamos, időben korábbi vagy későbbi kapcsolatok meglétét. A déli kapu esztergomi jegyei és az 1287-ben János mesterrel, 1291-ben a négy ácsmesterrel kötött szerződések világosan arra vallanak, hogy a templom nem egyetlen forrásból nyerte mai alakját. Ugyanezt bizonyítja a történeti adatok és a formák vizsgálata fényénél mind határozottabban kifejezésre jutó ama tény is, hogy a Szent István-kori régi bazilika fölé emelt, ma is álló székesegyház a XII. század végétől a XIII. végéig épült. A két említett egykorú szerződés szövegéből kétségtelenül kitűnik, hogy Monoszlói Péter püspök idején a mostani székesegyház minden lényeges része megvolt. E történeti és formai keretbe pompásan beilleszhető a székesegyháznak fentebb bővebben kifejtett, Nyugat felé mutató összefüggése. Ennek igazi jelentősége meggyőződésem szerint a részletkutatások után fog igazán kidomborodni. Benne az ősi templom művészi megjelenésének egyik legfontosabb összetevőjét látom.

Eddig csaknem állandóan a dunántúli bencés építkezésekről esett szó. Dehát hogyan viszonylik a gyulafehérvári templom az erdélyi bencés templomokhoz? E tárgyunkhoz közelebb fekvő kérdésre, sajnos, csak tapogatózó felelet adható. Ákos és Harina ma is álló XII. századi bazilikáival ugyanis semmiféle szorosabb kapcsolatot nem állapíthatunk meg. A bennük testet öltő korai, szigorú formavilág egy előző fejlődési fokot képvisel, akárcsak a Dunántúlon Nagykapornak a jáki csoporttal szemben. Gyulafehérvár tehát nem az első, hanem a második gazdagabb, késői bencés építkezésekkel tart rokonságot. E második bencés korszakból azonban Erdélyben csak a gyerőmonostori templom kéttornyos homlokzata és- hajója maradt meg. A kisméretű, egyhajós épületből azonban nehezen vonhatunk le szempontunknak megfelelő, messzebb menő következtetéseket. Északi tornya második emelete ikerablakának osztóoszlopfejezetén lévő egyfejű sárkányaira és ezek gyulafehérvári kapcsolatára már rámutattam. Valószínű, hogy e faragvány a tatárjáráskor elpusztított templom helyreállításakor keletkezett,⁴⁷ Sokkal értékesebb támponto-

⁴⁷ 1275-ben a kolozsmonostori káptalan bizonyítja, hogy Keminius filius Mikola de Kalota a Szamoson lévő malmát és két halastavát adományozza a gyerőmonostori templomnak. Ez az oklevél a templomról így emlékezik meg: „quia ipsum Monasterium in Gewru Munustra per progenitores suos pia liberalitate extractum per invasionem et rapinas Tartarorum superioribus annis non nihil deformatum destruc-

kat nyújthatna a kolozsmonostori ősi apátsági templom, ha románkori alakjában ismerhetnők. Az erdélyi történelem egész folyamán jelentős szerepet játszó bencés apátság alapítása I. Béla, illetőleg Szent László idejére nyúlik vissza. Éppen XIII. századi sorsáról elég részletesen vagyunk tájékoztatva. 1222-ben kelt Honorius pápa oklevele, melyben az apát panaszára Vilmos erdélyi püspököt és a káptalant az apátsággal szemben elkövetett hatalmaskodásért megidézi. Kitudódik, hogy Vilmos elődje, Adorján püspök annak idején a monostor lerombolása után (*destructo eodem monasterio*) L. apátot kegyetlenül fogságba vetette.⁴⁸ A tatárjárás pusztításairól IV. Béla 1263-ban kiadott s az apátság kiváltságait és birtokait megerősítő oklevele így emlékezik meg: „*nostris in temporibus praedicta Ecclesia Monostura funditus et in toto destructa exitit et conbusta*”.⁴⁹ III. Endre pedig a IV. László idejében elszenvedett tatárdúlás következtében elvesztett birtokokba vezetteti be Kényi fia Márton udvari vitéze által Henrik apátot és a káptalant 1296-ban.⁵⁰ A XIII. századi viszonytagságok kétségtelenné teszik, hogy a kolozsmonostori apátság tevékenyen belekapcsolódott főleg az 1241–42-es tatárjárás után országszerte fellendülő építőmunkában. Az idézett történeti események szükségessé tették a monostor és a templom helyreállítását, egyes részek teljes újjáépítését. A kolozsmonostori építkezések tehát a gyulafehérvárral párhuzamosan haladhattak. Kézenfekvő az a feltevés, hogy Kolozsmonostor is szervesen beleilleszkedett a bencés rend akkori művészi gyakorlatába. Bár kéttornyos, egyhajós alaprajza eltér a magyarországi háromhajós bazilikákból és Gyerőmonostornak szolgált mintát, díszítésében, felépítésében bizonyára összefüggött az egykori bencés művészettel és a gyulafehérvári székesegyházzal. A közkedvelt erdélyi hiteleshely és a püspökség közt az egész középkor folyamán meglévő gazdasági és műveltségi kapcsolatok, valamint a földrajzi közelség művészeti egymásrautaltságukat is kielégítően magyarázhatja. A kölcsönhatás fokára és irányára ma már nehezen következtethetünk, hiszen Kolozsmonostoron a tárgyi bizonyítékok elpusztultak. A templom tornyait és hajóját, e nyilvánvalóan legalább is részleteikben XIII. századi alkotásokat 1818-ban Rudnay Sándor erdélyi püspök lebontatta és a köveket a kolozsvári katolikus

tumque quin imo preciosis etiam suis ornamentis penitus fere exutum sciat (t. i. Keminius)... Fejér, i. m. VII/4, 162–3.

⁴⁸ I. h. III/1. 386–7.

⁴⁹ I. h. IV/3. 106–8.

⁵⁰ I. h. VII/5. 534.

Líceumhoz használta fel. A ma is álló szentély pedig már csúcsíves stílusban épült. Keleti falába illesztett románkori fekvő oroslán a gyulafehérvári főszentély faragott párkányának állatalakjaival egybevethető ugyan, de önmagában keveset bizonyít.

A gyulafehérvári, gyerőmonostori és kolozsmonostori építkezések tehát a tatárjárás után párhuzamosan haladtak s bekapcsolódtak a bencések későromán művészetébe, mint ezt a két elsőnél emlékszerűen, a harmadiknál a körülmények figyelembe vételével megállapíthattuk. Éppen e bencés művészet emlékei és a velük összefüggő alkotások azok, melyek Múzeumunk fentebb tárgyalt, Kolozsvár környéki kőfaragványaival kapcsolatba hozhatók. A kolozsi oszlopfő kivételével ezek díszítése kifejezetten normann jellegű. Ezért a közvetlen gyújtópontot nem annyira a kevés normann elemet felmutató Gyulafehérvárt, mint inkább Kolozsmonostoron, esetleg Kolozsvárt kereshetjük annak ellenére, hogy e feltevést emlékszerűen nem igazolhatjuk. Az itt tárgyalt faragványokat ugyanis a gyulafehérvári székesegyháznál sokkal szorosabb rokonság fűzi a magyarországi emlékekhez. A lelőhelyek fekvése és a kövek megmunkálásának vidékiessége, a városhoz, illetőleg a monostorhoz legközelebb eső Szamosfalva keresztelődencéjének a többinél fejlettebb technikai kivitele viszont félreérthetetlenül egy közelebbi művészi központ kisugárzására mutatnak. Ez pedig csakis Kolozsmonostor vagy Kolozsvár lehetett. Kolozsmonostor középkori kőbányája e feltevést a mesterség gyakorlati szempontjából is valószínűsíti.

Múzeumunk faragványai, mint láttuk, bepillantást engednek az erdélyi későromán művészet összetételébe és abba a szerves kapcsolatba, mely a magyarországi emlékeken át, Nyugat felé mutat. Miként országszerte, úgy Erdélyben is a tatárjárás pusztítása nyomán indul meg az a tevékenység, melynek a nagyszabású és bizonyos mértékig önálló utakat járó gyulafehérvári székesegyház végső kialakítása mellett szerényebb, de nem kevésbé hiteles tanúi, Kolozsvár környéke három falusi templomának ismertetett maradványai. Így valamennyinek keletkezését a XIII. század közepére tehetjük. Ez az időmeghatározás a fentebb mérlegelt többi adatokkal megnyugtató összhangban áll.

Még egyszer összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a kolozsi oszlopfő sakkábladísze, gyöngysora és fogrovata Gyulafehérvárral és Jákkal, a magyarszentpáli oszlopfő hengerrovata Egerrel és Jákkal, életfás hal-ábrázolása pedig a premontrai Diénes-monostor (Borosjenő) szirénes oszlopfőjével, a szentpáli oltár-előlap lapos szögfej dísze bizonyos mértékig Esztergom-

mal, a szamosfalvi keresztelődence gyémántmetszészerű tört pálcasora pedig nagyjából Egerrel és Noszvajjal, szorosabban pedig Szomolyával tart rokonságot. Ha ezekhez még hozzáveszünk a valószínűleg szintén normann, mértani ékítményű magyar-sárdi faragványt és a jáki golyós dísznek a sajóudvarhelyi templom északi kapuján meglévő vidékies visszhangját,⁵¹ akkor tisztán kirajzolódnak előttünk egy Kolozsvár-környéki, a XIII. század közepére datálható kőfaragóműhely körvonalai. E műhely egyik legfontosabb táplálója a gyakran emlegetett későromán bencés-premontrei, tehát szerzetesi műgyakorlat, melynek késői virágzása oly gazdagon, változatosan, a nyugati és helyi hagyományok oly szerencsés egybeötvözésével zárta le az Árpád-kori művészet szépséges korszakát.

Entz Géza

⁵¹ Entz Géza, Szolnok-Doboka műemlékei: Szolnok-Doboka magyarsága (szerk. Szabó T. Attila), Kolozsvár, 1944. 19. kép.